

УДК 74.264.3

І.М. Шоробура,
кандидат педагогічних наук, ст. викладач
(Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут)

СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (до середини XIX століття)

Подана коротка ретроспектива становлення шкільної географічної освіти в Україні та особливості її розвитку до середини XIX століття.

Історичний підхід у географії відомий і використовується під час вирішення найрізноманітніших географічних завдань. У процесі ж навчання географії у школі історичний підхід використовується дуже мало. Проте історія, яка вивчає минуле людства в усій його різноманітності, надає нам чудові можливості для підвищення ефективності процесу навчання географії. Відомий афоризм твердить:

"Історія повторюється. Це один з її недоліків" (Кларенс Стюарт Дарроу). Так, знання історії становлення географічної освіти допомагає розвитку сучасної науки, дає можливості не повторювати помилок минулого.

Багато українських вчених розглядали питання вдосконалення змісту та методики викладання шкільної географічної освіти, зокрема Н.В. Бірюкова, О.Т. Діброва, Е.А. Дурманенко, Ф.Д. Заставний, Я.І. Жупанський, С.Г. Кобернік, В.П. Корнєєв, Л.І. Круглик, П.А. Масляк, М.О. Откаленко, В.Ю. Пестушко, В.Я. Плахута, М.М. Паламарчук, С.М. Пальчевський, Г.П. Пустовіт, Л.В. Тименко, В.Я. Сасихов, А.Й. Сиротенко, Г.С. Уваров, Б.А. Чернов, О.І. Шаблій, Е.І. Шипович, П.Г. Шищенко та інші.

Значний внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання зробили В.О. Геренович, М.М. Баранський, К.Г. Воблій, М.В. Кубійович, А. Реман, С.Л. Рудницький. Багато є рекомендацій та посібників, виданих українськими авторами.

Зупинимося на розвитку та становленні шкільної географічної освіти в Україні.

Нам не відомо, яких географічних знань набували діти в школах Київської Русі. У братських школах Києва, Львова, Луцька, козацьких школах викладались лише елементи географії.

Зазначимо, що школи в Україні 16-17 ст. зазвичай відкривались духовенством при церквах. Як відомо, у цих школах, крім азбуки і церковних книг, нічого не вивчалось. Методика навчання в школах була найпримітивніша: буквар, часослов і псалтир вивчали напам'ять, незалежно від того, чи розумів учень те, що читав, чи не розумів.

Пізніше у школі учні, крім вивчення релігії, науки звичаїв, пристосованої до умов часу й становища учнів, вивчали читання, письмо, арифметику, частково геометрію, городництво та хліборобство, основи медицини та ветеринарії, відомості про внутрішню торгівлю тощо. За такою схемою школа мала бути енциклопедичною. Певні географічні знання учні отримували з відомостей про внутрішню торгівлю, городництво, хліборобство.

Взагалі географічний матеріал починає з'являтися в школі в кінці XVI і в XVII ст. До підручників - "азбуківників", крім азбуки і молитв, іноді включалися статті, які містили матеріал з географії, так, відомості про інші країни подаються в "космографіях". Це пояснюється тим, що в першій половині XVII ст. були відкриті нові території, з'явилися нові картографічні роботи - "креслення" і пояснення до них [1].

Зазначимо, що методи навчання і виховання в старій школі характеризувалися муштрою і зубрячкою. В її класах пам'ять молодої людини обтяжували безмірною кількістю знань, на дев'ять десятих непотрібних і на одну десятю перекручених. Суспільний характер країни впливав і на викладання, методи і прийоми навчання і виховання учнів.

Як самостійний предмет в Україні географія була введена у XVII-XVIII ст. Взагалі фундаторами основ методики викладання географії в Європі можна вважати Яна Амоса Коменського, в Україні - Костянтина Дмитровича Ушинського.

Зазначимо, що перший підручник з географії з'явився в Росії у 1710 р. під назвою "География или краткое земного округа описание". Підручник невідомого автора був примітивним, з географічними помилками, ним користувалися і в Україні.

У першій половині XVIII ст. видано підручник географії Гюбнера. Він викладений у формі запитань і відповідей, географічна номенклатура в ньому складає головний зміст. В кінці підручника подаються відомості з математичної географії, проте автор спростовує геліоцентричну систему М. Коперника.

Уже на початку XVIII ст. з'являються твори з першими методичними вказівками. Наприклад, у "Духовном регламенте" Феофана Прокоповича подаються такі рекомендації: починаючи вивчати будь-який предмет, необхідно ознайомити учнів з його програмою; історію вивчати у зв'язку з географією:

"Обаче историю честь без ведення географического есть как бы с завязанными глазами по улице ходить". Географію рекомендують вивчати з використанням глобуса та ін [1:15].

Щоб полегшити роботу пам'яті, деякі автори підручників іноді назви розміщували за алфавітом, групували, подавали віршами. Наприклад, у методичному посібнику "Руководство к географии в пользу учащегося при гимназии юношества", виданому в 1742 р., вимагалось заучувати численну номенклатуру співучим голосом.

З середини XVIII ст. починається період розвитку ломоносовської географічної школи. М.В. Ломоносов розробив питання математичної географії, картографії, метеорології і кліматології, фізичної та економічної географії. Досягнення наукової географії сприяли тому, що на кінець XVIII ст. географія зміцнюється і як навчальний предмет у школі.

У 1792 р. викладач гімназії і Московського університету М.Є. Черепанов у книзі "Географическо-историческое учение" обґрунтував ідею про велику кількість світів. Вже в XVIII ст. висловлювались погляди, які через багато років сформулювали К. Ріттер і О. Гумбольд [1].

Автори підручників з географії в цей період прагнули якомога більше завантажувати учнів матеріалами для заучування. Наприклад, в "Опыте Российской географии" (1771 р.) професора Діттля потрібно було заучувати не тільки географічні терміни, але й імена 48 крутицьких архіреїв, усіх президентів Академії наук, державні герби і єпархії, дворянські мундири тощо.

У "Кратком землеописании Росийского государства" ад'юнкта Російської Академії наук Гакмана, виданому для народних училищ у 1787 р., вчителів рекомендувалося вивчити з учнями вступ до загальної географії. У методичних рекомендаціях того часу вказується про необхідність роботи учнів з картою, з чорними репетиційними картами (контурами) [1].

Зазначимо, що описовий метод навчання географії за системою зазубрювання текстів географічних підручників, який складався у XVIII ст., продовжує залишатися в школі і в XIX ст.

На початку XIX ст. в Росії було проведено ряд реформ в галузі народної освіти. Уряд прагнув підкорити ці реформи інтересам самодержавства. Тому не випадково прогресивні діячі країни і вчителі географії старої школи, які любили свій предмет, постійно висловлювали незадоволення становищем шкільного курсу фізичної географії.

З 1807 р. географію в школах Росії, України вивчали за підручником Є.Ф. Зябловського, професора Петербурзького університету. В 1818р. вийшов підручник К.І. Арсенєва "Краткая всеобщая география". Він витримав 20 видань і був одним з широко розповсюджених в Росії та Україні. Хоча цей підручник і був кроком уперед за змістом і методикою викладу, але також залишався номенклатурним, сухим у викладі, без малюнків і карт.

М.В. Гоголь відомий не лише як письменник, але і як географ. Він зробив значний внесок у розвиток методики географії, у 30-х роках минулого століття писав: "Велика і дивовижна галузь географії! Де знайдуться предмети, які б сильніше говорили юній уяві? Яка інша наука може бути більш прекрасною для дітей, може швидше піднести поезію дитячої душі їх?"

Але дітям замість того, щоб показати прекрасний світ, ... показують мертвий кістяк, дають їм замість того гризти політичні тіла, які перевищують світ їх понять"[2,15].

М.В. Гоголь у статті "Мысли о географии детского возраста" відзначає найголовніші недоліки у вивченні предмету: механічний поділ курсу, який зовсім не враховує віку учнів, захоплення політичною географією, перевантаження підручників номенклатурним матеріалом, для якого треба мати неабияку пам'ять, щоб утримати всю цю безладну масу.

Разом з тим Гоголь пропонував такі методичні прийоми: замість книжного навчання, рекомендував живе слово вчителя, замість креслення карт - використання навчальних карт, розширення курсу фізичної географії та етнографії. Він зазначає, що розповідь учителя повинна бути яскравою, впливати на уяву дітей. "Треба старатися познайомити скільки можна більше з світом, з усією безконечною різноманітністю його, щоб це аж ніяк не обтяжувало пам'яті, а являло б собою яскраво змальовану картину"[2,15].

М.В. Гоголь своїми ідеями щодо викладання географії далеко випередив свої часи.

У 1844 р. вийшла "Учебная книга всеобщей географии" О.Г. Ободовського, по якій 30 років вчилися учні гімназій. Цей підручник, порівняно з підручником Є.Ф. Зябловського, був гірший за змістом і сухіший за викладом. В 1849 р. О.Г. Ободовський випустив другий, більш вдалий, підручник - "Краткая всеобщая география". О.Г. Ободовський у передмові до підручника давав методичні поради:

навчання не можна починати прямо з математичної географії, а слід брати матеріал з навколишньої місцевості. О.Г. Ободовський одним з перших показав необхідність краєзнавчого підходу до вивчення початкового курсу фізичної географії.

В цей період видано такі підручники, як "География для детей" Ф. Студитського, "Начальные сведения географии" С. Барановського, "Тетрадь всеобщей географии" М. Тімаєва і ряд інших. Майже всі ці підручники були досить низької якості [1].

В "Географии для детей" Ф.Д. Студитський рекомендував починати навчання від навчального столу, а потім переходити до плану і карти, географічних понять. Всі нові відомості він подавав у формі уявної подорожі, яка починається від рідного міста.

М.М. Тімаєв рекомендував звертати увагу учнів на предмети, які їх оточують; використовувати глобус, ландкарти, колекції мінералів, рослин, тварин в натурі та зображеннях; привчати учнів працювати з картою, малювати її по пам'яті; давати заучувати, коли учні повністю зрозуміли пояснення.

У передмові до підручника "Начальные сведения географии" Є. Барановський говорить, що географія - наука, багата на думки, сповнена цікавого матеріалу, якщо ж вона буває нудною, то "хіба з вини підручників і викладачів". Щоб зацікавити учнів, він рекомендує ілюструвати учням пояснювальні об'єкти (гори, долини та ін.), намальовані або навіть рельєфні; наводити приклади з тієї місцевості, де живуть учні; порівнювати невідоме і нове для них з тим, що вони вже знають. Він пропонує користуватися також художніми описами природи кращих письменників і поетів, працювати з картою так, щоб учні могли самі визначати кордони, води, поверхню, загальні риси клімату; "набагато корисніше примусити учнів самих працювати над картою, ніж переказувати зміст карти" [1,17].

Як вже зазначалось, офіційні підручники з географії того періоду характеризувалися не тільки низьким науково-методичним рівнем, але й надмірним перевантаженням географічною термінологією. Так, у підручнику О. Ободовського географічних термінів налічувалося до чотирьох тисяч.

"Заучивши напам'ять цей лексикон слів, з якими не зв'язано жодної думки, учні виносять саме тільки отупіння, почуття розумової втоми, тоді як географія при належному викладанні повинна викликати охоту до знань і до читання..." писав М.І. Пирогов[3,464]. Незважаючи на це, підручник О. Ободовського перевидавався на протязі 30 років. В 40-х роках XIX ст. на зміну йому було видано не менш номенклатурний підручник К. Смирнова. Паралельно з ним діяли підручники й інших авторів.

Майже всі ці підручники перевантажені географічною термінологією. В деяких з них географічні об'єкти подаються для заучування за списком. Наприклад, у підручнику І. Янчина весь 17-й параграф складається з переліку місць, параграф 26-й - з списку півостровів, а параграфи 51- 54-й - з переліку рік світу. Підручники того часу - це конспективна суміш окремих фактів з усіх природничих, історичних та політичних наук. Учнім доводилось заучувати з цих підручників до 3000 географічних термінів. Ця "розумова їжа", як він писав, залишалася зовсім незрозумілою.

Тому цілком справедливо зазнали гострої критики з боку прогресивних діячів не тільки місце предмету в школі і ставлення до нього, але й підручники.

Не змінилося ставлення до шкільної географії і пізніше. Так, К.Д. Ушинський зауважує, що "парадоксом здаватиметься з першого погляду, якщо ми скажемо, що з усіх наук географія користується найменшою пошаною, але це не парадокс". М.Г. Чернишевський також відзначає, що на фізичну географію географи звертали дуже мало уваги; над усе переважала так звана "політична географія"[4,463].

У 1889 р. В. Краузе в роботі "О преподавании географии" писав, що в країні є мало спеціалістів-географів. Вивчення географії в тому вигляді, в якому її підносять, позбавляє її "симпатій учнів", забирає у неї будь-яке дидактичне значення. Методика "подання" цього предмету провадиться найпримітивнішим, відштовхуючим методом. Разом з тим В. Краузе пропонував, щоб географія була не землеописом, а землезнавством. [1,8].

Зневажливість до цього шкільного предмету виявлялася і в тому, що неуспішність учня з географії не могла перешкодити переходові його до наступного класу.

Від учня не вимагалось ні самостійної думки, ні висновків, ні узагальнень. Він повинен був завчити матеріал, що подавався у відповідному параграфі підручника, і назви по карті.

Незважаючи на недоліки у викладанні, все-таки протягом XIX ст. курс фізичної географії знаходив своє місце в навчальному плані школи, проте значення його на різних етапах було різним. Так, за шкільним статутом 1804 р., в губернських і повітових містах, крім гімназій, створювались двокласні училища, в яких вивчали елементарний курс загальної географії з основами географії математичної та географії Росії.

Так, у I класі гімназій на історію і географію відводилось 6 годин на тиждень, а в II класі училищ на загальну географію — 3 години. Статутом від 1828 р. в I класі гімназій на фізичний огляд глобуса відводилось 3 години на тиждень, а з 1849 р. навчання географії зосереджено в трьох молодших класах при 11 уроках на тиждень [1].

Шкільним статутом 1864 р. географію вивчали в перших чотирьох класах при двох годинах на тиждень у кожному. Початковий курс "загальної географії" вивчали тоді в I класі гімназій.

Фактично, вся географія цього періоду вивчається в початкових класах тому, що вона повинна була готувати умови для успішного навчання курсу історії, тобто курс фізичної географії був свого роду основою для історії. Це означало, що вчителів географії пропонували докладно вивчати Палестину, щоб полегшити вивчення "закона божого", в III класі починати вивчати Європу з середземноморських держав, щоб підготувати учнів до слухання курсу стародавньої історії тощо.

М. Бойков - автор "Записок по методикогеографии" - так і орієнтував своїх читачів, що засвоєний ними географічний матеріал є основою для інших навчальних предметів, що розуміння багатьох розділів історії можливе тільки тоді, коли ми маємо географічні знання.

З другого боку, навчальний географічний матеріал розглядався як матеріал для тренування пам'яті. Таке ставлення до вивчення географії французький географ Відаль де Лаблаш пояснює тим, що II розглядали переважно як матеріал для запам'ятовування.

Отже, можна зробити висновок, що стан шкільної географії в дореволюційній Росії та Україні був вкрай незадовільний. В той час, коли географічна наука в період XIX ст. збагатилася цілою плеядою визначних імен зі світовою славою - І.Ф. Крузенштерн, Ю.Ф. Лиснянський, Ф.Ф. Белінсгаузен, М.П. Лазарев, П.П. Семенов-Тянь-Шанський, М.М. Міклухо-Маклай, М.М. Пржевальський, В.В. Докучасв, О.І. Воєйков та ряд інших, які внесли неоціненний вклад в скарбницю наукової географії, - в галузі поширення географічних знань через школу робилося дуже мало. Між успіхами географічної науки "у верхах" і її викладанням "в низах" існував величезний розрив.

Уже в першій половині XIX ст. поступово зароджувались передові, прогресивні методичні рекомендації для вчителів початкового курсу фізичної географії. Ці рекомендації, подані в окремих передмових до підручників, не знаходили широкого впровадження. В умовах миколаївської реакції всі прогресивні починання початку XIX ст були зведені до нуля, в школах процвітав класицизм, свистіла різка, основними методами навчання залишались примус і заучування [1].

За вдалою характеристикою І.Я. Руднева, вчителі географії відрізнялися від учителів інших предметів тим, що від перших не вимагалось ніякої спеціальної підготовки. Більшість з них були самоучками. В багатьох шко-

лах уроки географії віддавалися "за звичаєм багатосімейним", для підробітку. В кращому випадку географії навчали історики або філологи [2].

Ось чому на уроках географії, замість живих занять, панували догматизм і зубрячка. Учителі, для яких географія була засобом "підробітку", продовжували навчати цього предмету по-старому, шляхом заучування параграфів підручника. Цьому рутинному методу викладання початкової географії сприяли і підручники, і програма.

Суша номенклатурність предмету посилювалась обов'язковим кресленням карт напам'ять. В руках погано підготовлених учителів це креслення перетворювалось у справжнє знущення над учнями.

Отже, до середини XIX століття для методики географії характерна примітивна схоластична методика заучування географічної термінології за підручниками і картою. Поряд з відкритою ідеалістичною методологією, в науково-методичній думці зароджується прогресивний стихійно-матеріалістичний і замаскований геттнеріанський ідеалістичний напрями.

В сучасних умовах географія з науки, що займалася описом Землі, перетворилася на науку, яка значною мірою інтегрує в собі природничі, соціальні та економічні закономірності, розглядаючи їх у часовому і просторовому вимірах. Ці закономірності забезпечують формування політичної, економічної, екологічної культури школярів.

Сьогодні шкільний курс географії покликаний закладати в учнів систему поглядів на світ, формувати мислення, а тому має бути світоглядне спрямованим предметом. Нові підручники, навчально-методичні комплекси мають відповідати сучасному рівню географічної науки, бути методично-забезпеченими і дидактично вивіреними. Вони повинні підняти на новий рівень викладання географії, пробудити пізнавальний інтерес в учнів, романтику експедицій, бажання вивчати рідний край. І саме знання історії становлення географії необхідне для вчителя сьогодення.

1. Откаленко М.П. Методика навчання початкового курсу фізичної географії. К.: "Радянська школа", 1963.-168с.
2. Руднев И. Я. Из прошлого и настоящего учебной географии в России // География в школе. - СПб, 1913.-С. 14-18.
3. Пирогов Н.В. Избранные педагогические сочинения, М., 1953. - 546 с.
4. Ушинский К. Д. Избранные произведения М.: АПН РСФСР, 1945. - 532 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.09.03 р.

Шоробура І.М. Становлення шкільного географічного образования в Україні (до середини XIX века).

Дана краткая ретроспектива становления школьного географического образования в Украине и особенности ее развития до середины XIX века.

Shorobura I.M. The establishment of school geographical education in Ukraine (till the middle of the 19th century).

The article suggests a retrospective view of the establishment of school geographical education in Ukraine and the peculiarities of its development till the middle of the 19th century.